

Л. В. Губа,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ

ВИВЧЕННЯ ПРОСТОРУ ТА ПРОСТОРОВИХ ВІДНОШЕНЬ У РАМКАХ КОГНІТИВНОЇ ПАРАДИГМИ

У статті досліджуються взаємовідношення між простором, просторовою мовою та просторовою концептуалізацією, визначаються принципи, на яких ґрунтується категоризація людського досвіду, аналізується стан вивчення системи просторових відношень у руслі сучасних когнітивних досліджень. Дана розвідка з'ясовує, яким чином мова відноситься до нашого знання про простір та концептуалізацію, яким чином просторова інформація із навколишнього середовища співвідноситься із когнітивною структурою, яка формується у нашому мозку

Ключові слова: *категорія простору, когнітивна лінгвістика, просторова концептуалізація, концепт, просторові відношення.*

В статье исследуются взаимоотношения между пространством, пространственным языком и пространственной концептуализацией, определяются принципы, на которых основывается категоризация человеческого опыта, анализируется состояние изучения системы пространственных отношений в русле современных когнитивных исследований. Было обнаружено, каким образом язык относится к нашему знанию о пространстве и концептуализации, каким образом пространственная информация об окружающей среде соотносится с когнитивной структурой, которая формируется в нашем мозгу.

Ключевые слова: *категория пространства, когнитивная лингвистика, пространственная концептуализация, концепт, пространственные отношения.*

This article investigates the relationship between space, spatial language and spatial conceptualization, defines the principles on which the categorization of human experience is based, analyses the study of spatial relations in line with current cognitive studies research. The article explains how the human language relates to people's knowledge of space and conceptualization, how the spatial information about the world correlates with the cognitive structures in our brain.

Key words: *category of time, cognitive linguistics, spatial conceptualisation, concept, spatial relationships.*

Вплив, який здійснює просторове оточення на мислення та поведінку людини, досліджує ціла низка наук. Психологи, архітектори, соціологи, антропологі, педагогі, фізіологи, етнологи виділяють різні проблеми, та, відповідно, різні підходи та методи дослідження. Крім того, доводиться постійно виходити за рамки однієї науки, тому що інакше простір описати неможливо.

Актуальність даного дослідження зумовлюється тим, що воно проводиться в руслі сучасних когнітивних досліджень, а саме вивчення системи просторових відношень, які в першу чергу розглядають, яким чином мова структурує простір.

Мета даної статті – розгляд питання просторової концептуалізації (просторової категоризації) людського досвіду як такого та визначення принципів, на яких вона ґрунтується.

Наукова новизна нашої розвідки зумовлена відсутністю систематизованого матеріалу щодо проблем опису та вираження просторових понять та відношень у вітчизняній науці.

О. С. Кубрякова, вивчаючи зв'язки між «мовою простору» з одного боку, та «простором мови» – з іншого, вважає, що можна віднайти не тільки відомі паралелі між концептуалізацією сенсорної діяльності та реальністю мови, але й зрозуміти, якою мірою такий ізоморфізм в організації чуттєвого і мовного досвіду свідчить про їх тісне переплетення. Справа в тому, вважає О. С. Кубрякова, що для сучасної людини чуттєве сприйняття уже опосередковане мовою, і що межі між «перцепцією» та «концепцією», на думку провідних психологів світу, розмиті і досить невизначені [19, с. 11], а феномен мови багато в чому сприймається як і інші реально існуючі об'єкти, тобто сенсорно [3, с. 23].

Найбільшою за своїми масштабами та найважливішою для сприйняття світу і всієї життєдіяльності людини, а тому і найсуттєвішою за своїми наслідками, буде для людини така цілісність, як простір – те, що містить в собі людину, те, що людина усвідомлює навколо себе, та те, що простягається перед нею. На думку О. С. Кубрякової, простір – це осередок всього суцього, оточення, в якому все відбувається та стається, певна незаповнена об'єктами та людьми «пустота» [там само, с. 26].

Відомо, що назвам об'єктів та місць відведена особлива категорія (іменника) і що її формують тоді, коли поняття простору безпосередньо не пов'язане із певною мовною категорією. Більше всього, вважає О. С. Кубрякова, істотність поняття простору та його сутності призводить до того, що просторові значення та значення просторових (локативних) відношень присутні фактично у всіх повнозначних частинах мови та що вони також формують різні класи орієнтирів (прийменників, прислівників та займенників) [3].

Просторові орієнтири, у свою чергу, можна об'єднати одним поняттям – *локума*, як це роблять М. В. Всеволодова та Є. Ю. Владимирский: «Локум – це простір чи предмет, відносно якого визначається місцезнаходження предмета (дії, ознаки) та характер їх взаємовідношень (статичний чи динамічний)» [1, с. 6].

Людина, яка у процесі переміщення в просторі зіставляє щойно побачене із тим, що вона вже бачила раніше, так само і кожна просторова інформація систематично співвідноситься із когнітивною структурою (образом), яка вже була пізнаною. Тут ми зіштовхуємося із останньою особливістю простору, яка є найважливішою для людини, на яку також вказує Д. Вундерліх: [26]: **простір егоцентричний**. Вихідною точкою орієнтації

в просторі є людське *ego* – Я. Виходячи з нього, виділяють відстань, напрям, перспективи тощо. Такою вихідною точкою може служити і ціла соціальна група, ця точка може бути узагальнена у вигляді географічної карти. Кожна людина в процесі свого досвіду відбирає найбільш релевантні для неї орієнтири у просторі, в ролі яких можуть виступати внутрішні системи координат та місцеположення суб'єкта, що говорить.

І хоча не всі просторові системи є егоцентрично організованими, все одно *ego* відіграє ключову роль у способі, яким ми організуємо, виражаємо та розуміємо просторові відношення, а також визначає більшість лінгвістичних варіантів, наскільки багато їх було виявлено у різних мовах [15]. Відповідно до системи, яка використовувалась, роль користувача мови є завжди роллю егоцентричного отримувача і носія знань, що є вирішальним для будь-якого акту просторової референції.

Так, наприклад, О. Горожанкіна у своїй дисертації пише, що «у режимі просторової орієнтації використання лексики з вертикальним спрямуванням превалює над лексикою із горизонтальним розміщенням у просторі. Номінація верху / низу пов'язана з антропоморфним характером мов, які відображають нормативні реалії людини прямоходячої» [2, с. 8], що ще раз підкреслює нашу думку.

Способи, за допомогою якого мовці позиціонують себе, один одного, а також час та місце інтеракції були описані лінгвістами-теоретиками у дослідженнях на тему *дейксису*. Німецький психолог та лінгвіст Карл Бюлер [8] створив теорію про те, що дейктичні вислови слід розуміти у відношенні до *дейктичного поля*, ситуативної референційної рамки, і зазвичай утворюються відповідно до так званого «Ich-origo» – вихідна точка відліку у процесі орієнтації людини у часі та просторі, що репрезентується словами «Я – тут – зараз», які називаються дейктичним центром [8, s. 120].

Релевантними факторами будуть відповідно: сам носій руху, простір, у якому він переміщується, характер переміщення, швидкість його переміщення та спосіб, за допомогою якого здійснюється переміщення. Спосіб переміщення характеризується властивостями носія руху, характером чи особливостями навколишнього середовища (коли рух здійснюється по твердій поверхні, по воді чи у повітрі) та обраним засобом переміщення (природні органи чи штучні механізми). Крім того, важливими факторами у процесі вербалізації сприйняття категорії простору та переміщення у ньому будуть відправний та кінцевий пункти, оскільки переміщення у просторі здійснюється у межах визначеної моделі *відправний пункт – шлях – кінцевий пункт*.

Німецький дослідник Г. Швайцер виділив такі властивості простору: матеріальність, тривимірність, вертикальність / горизонтальність, структурованість та егоцентричність [23, s. 1], які можна вважати основними аспектами, що визначають сприйняття простору людиною і які разом з тим роблять простір доступним нашому розумінню.

Про важливість категорії простору для людини пише також С. Левінсон у своїй книзі про взаємозв'язок між мовою та просторовим знанням, постулюючи, що просторове знання лежить в основі нашого мислення. Дослідники давно помітили, що просторове мислення забезпечує нас аналогіями та механізмами для розуміння інших доменів, як показує нам ефективність діаграм, проникливі просторові метафори щоденного життя, швидко спливаючі в пам'яті місця та особлива роль, яку відіграли геометрія, астрономія та картографія для розвитку науки та технології [18, р. xvii].

Одним із основних припущень когнітології є те, що знання про зовнішній світ зберігається в нашому мозку та ментально репрезентується основними ментальними одиницями, які називаються «концептами», «поняттями», «концептуалізаціями» чи «когнітивними репрезентаціями» [22, s. 84]. На думку Моніки Шварц [там само, s. 84] функція концептів є такою: «За допомогою концептуальних структурних одиниць люди організують величезну кількість інформації таким чином, що уможливорюється ефективна дія та розуміння. Для того, щоб людині орієнтуватися в оточенні, яке вона переживає як світ, вона мусить таким чином переробляти зовнішні імпульси, щоб бути спроможною розділяти дифузний комплекс імпульсів на окремі об'єкти, а з іншого боку – відносити такі об'єкти до класів еквівалентних груп».

Різні концепти дозволяють нам ідентифікувати об'єкт, що належить до окремого класу чи категорії, а також відрізнити один клас об'єктів від іншого. У когнітології питання про існування концептів (чи ментальних репрезентацій) не піддається сумніву, на відміну від питання про те, у якій *формі* вони існують. На думку Е. Педерсона та Я. Нуйтса [21, р. 1], не має однозначного рішення стосовно того, як потрібно розуміти, а надалі конкретизувати основні поняття, такі як «репрезентація» та «знання», існує лише думка про те, що «вони обов'язково присутні в нашому мозку (в будь-якій формі)».

Ведеться полеміка щодо питання, як концепти набуваються, а також яке відношення вони мають до наших мовних здібностей. Деякі дослідники дотримуються думки, що концепти є природженими утвореннями, тоді як інші припускають, що концепти поступово виникають з досвіду життя в певному оточенні, тому виникнення концептуальних структур в основному стимулюється навчальним процесом.

Концепт – дуже складне поняття, що містить в собі надзвичайно великий об'єм інформації, може охоплювати довгі періоди історії та торкатися глибин підсвідомості. Ю. Степанов розглядає *концепт* як згусток культури в свідомості людини; це те, в якому вигляді культура входить в ментальний світ людини, але, з іншого боку, дослідник зазначає, що концепт – це засіб, за допомогою якого людина сама входить в культуру, і в деяких випадках навіть впливає на неї [5, с. 40].

Розглянемо визначення концепту О. Селіванової [4, с. 410]: *концепт* – це інформаційна структура свідомості, певним чином організована одиниця пам'яті, яка містить сукупність знань про об'єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого. Концепт існує в ментальному світі людини, де на мисленнєвому рівні відбувається оцінка знань, понять, суджень, формуються асоціації та переживання. Отже, «культура» нібито переживається та обдумується людиною за допомогою концептів, формуючи як на свідомому, так і на підсвідомому рівні певні стійкі психічні згустки енергії.

Можна сказати, що у питанні організації різних структурних рівнів мови (тобто фонологічного, синтаксичного і семантичного) було досягнуто певного консенсусу, чого не можна стверджувати про проблему когнітивної репрезентації мовної структури чи знання [22, S. 85]. Універсалістська точка зору в когнітології проголошує, що когнітивна та мовна репрезентації існують незалежно одна від одної, а також що різні системи репрезентації (тобто когнітивна та мовна) певним чином пов'язані між собою, що уможливує переміщення від однієї системи до іншої [11 ; 13]. Представники теорії лінгвістичної відносності дотримуються точки зору, що концептуалізація не є природженою, а швидше постає через використання окремих мовних виразів у специфічних ситуаціях [12 ; 16 ; 17]. Ст. Левінсон [17] вважає, що концептуальна та семантична (тобто мовна) репрезентації не особливо різняться як репрезентаційні системи. Ці дослідники також вважають, що наш *досвід* у конкретному світі чи середовищі відіграє ключову роль у способі, яким ми виражаємо себе за допомогою мови.

Американський лінгвіст Р. Джекендофф, розглядаючи питання просторової репрезентації, зазначає, що вона (просторова репрезентація) повинна вирішувати проблему сталості об'єкта, кодуючи знання про простір невидимих частин об'єкта (наприклад, порожнина), ступені змінної відносності стосовно об'єктів, зовнішній вигляд яких може змінитися, видозміни форми, має враховувати просторові схеми, вона також має бути незалежною від просторової модальності, має враховувати тактильні відчуття та пропріоцептивне сприйняття.

Дослідник стверджує, що просторова репрезентація – геометрична і що вона кодує топологічні схеми (тобто схеми формату 2D) [6, p. 28]. Просторова репрезентація взаємодіє із концептуальною схемою за допомогою трьох критеріїв: економії (інформація не кодується двічі), взаємодії (співмірність репрезентацій), граматичного впливу (семантичні відмінності, які включають синтаксичні відмінності, що мають кодуватися у концептуальній структурі, а не в просторовій репрезентації).

Звертаючись до питання відмінностей між просторовою репрезентацією та концептуальною структурою, Р. Джекендофф наголошує на гіпотезі просторової репрезентації, відповідно до якої більша частина важливої інформації про простір кодується не у концептуальній структурі, а в просторовій репрезентації.

М. Бірвіш у своїй статті «Скільки простору в мові?» («How Much Space Gets into Language?») намагається дати відповідь на питання, які складники природної мови акумулюють знання про простір та яким чином цей процес відбувається [6, p. 31].

Дослідник вважає, що базові структури простору вибудовують загальну схему концептуального знання. Ми не можемо погодитися з таким трактуванням мови та мовних структур, оскільки воно нагадує нам гіпотезу лінгвістичної відносності Сепіра-Ворфа, за якою структура мови визначає мислення та спосіб пізнання реальності людиною.

Стосовно дослідження *просторової мови* нам потрібно з'ясувати, яким чином мова відноситься до нашого знання про простір та концептуалізацію. Просторове знання містить наше знання про певне локальне середовище (наприклад, місто, село), про об'єкти, а також про різні просторові відносини, які встановлюються між ними [24]. Середовище, яке ми сприймаємо, має певні властивості, такі як наявність природних та штучних орієнтирів. Для уможливлення хорошої орієнтації у навколишньому середовищі людина має дізнатися, яким чином орієнтири пов'язані між собою. Просторове знання про певне середовище називається *когнітивною картою* [10, p. 24]. Окрім того, що ми потребуємо специфічного знання про місцеве середовище, в якому ми живемо, ми також маємо бути спроможними адаптуватися до нового середовища та орієнтуватися в ньому, а тому маємо припустити, що людина структурує простір згідно з певними принципами чи когнітивними процесами. Таким чином, людський мозок повинен вирішувати, яка із численної просторової інформації, що ми сприймаємо через органи чуття, є важливою, а яка – ні. Отже, люди сприймають деякі типи ментальних структур простору, обираючи певні просторові властивості. Ці обрані просторові властивості формують частину наших просторових концептуалізацій та нелінгвістичного знання про простір. Відповідно до абсолютно різних просторових систем, що ми знаходимо серед мов та велике міжлінгвістичне варіювання того, як люди категоризують об'єкти, частини об'єктів та просторові відношення між об'єктами [7; 25; 26] виникає запитання, наскільки мова впливає на виникнення нелінгвістичних просторових концептуалізацій, а відповідно і на наше просторове пізнання. Існують емпіричні докази міжлінгвістичних досліджень з вивчення першої мови, які показують, що діти сприйнятливі до мовно-специфічних систем лексикалізації від самого початку процесу вивчення першої мови [7].

Але все-таки ще можна багато дискутувати щодо питання, наскільки мовне варіювання справді впливає на наше просторове пізнання. Представники теорії лінгвістичної відносності вважають, що лінгвістичне варіювання базується на досвіді та що різні способи реферування до простору (або використання просторової мови) справляють значний вплив на наше просторове розуміння світу, а також відповідно на наше просторове пізнання [серед них 7; 16]. Інші дослідники, як, наприклад, Петерсон та його колеги [21, p. 571] гадають, що досвід впливає на спосіб, яким ми реферуємо до простору, але водночас він (досвід) не змінює докорінно наші просторові уявлення, так само як і процеси сприйняття та пізнання, а тому просторове пізнання, по суті, незалежне від мови.

Для мовознавства у відношенні до простору у 80-х, а особливо у 90-х роках відкрилася нова галузь дослідження – «лінгвістика простору» (*Raumlinguistik*) Г. Фатера [24]. З одного боку, продовжуються дослідження локативних прикметників та прислівників, локальних прикметників, дієслів місцеположення, а з іншого – дієслів руху. При цьому простір та переміщення у ньому розглядається із виключно лінгвістичних позицій, без урахування особливостей культури носіїв тієї чи іншої мови.

Наприкінці хотілося б відзначити, що починаючи ще з ранніх генеративно-семантичних підходів [9], когнітивна лінгвістика виявилася найбільш продуктивною галуззю у лінгвістичному дослідженні простору.

Проведене дослідження висвітлює основні проблеми у питанні взаємовідношення між простором, просторовою мовою та просторовою концептуалізацією.

Перспективами подальших досліджень буде детальне вивчення особливостей концептуалізації простору та просторових відношень у текстах художньої літератури.

Література:

1. Всеволодова М. В. Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / Всеволодова М. В., Владимирский Е. Ю. – М. : Русский язык, 1982. – 262 с.
2. Горожанкина Елена Михайловна. Языковая концептуализация вертикального пространства : На материале английского и русского языков : дисс. ...канд. филол. наук : 10.02.19 / Горожанкина Елена Михайловна. – Кемерово, 2003. – 171 с.
3. Кубрякова Е. С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) // Изв. АН. Сер. Лит. и яз., 1997. – Т. 56. №3. – С. 22–31.
4. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. – Полтава, Довкілля-К, 2008. – 712 с.
5. Степанов Ю. С. Константы : Словарь русской культуры / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
6. Bloom P. Language and Space / Paul Bloom, Mary Peterson, Lynn Nadel, and Merrill Garrett (eds.) // Language, speech and communication series. – Cambridge ; Mass. ; London : MIT Press, 1999. – 597 p.
7. Bowerman M. Learning how to structure space for language : a crosslinguistic perspective / Melissa Bowerman // [Language and Space / Paul Bloom, Mary Peterson, Lynn Nadel, and Merrill Garrett (eds.)]. – Cambridge ; Mass. : MIT Press, 1996. – P. 385-436.
8. Bühler K. Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache / Karl Bühler. – Jena : Gustav Fischer, 1992. – 434 s.
9. Daswani C. J. Adverbials of Time and Location in English: A Study in Generative Semantics / Chander J. – Ithaca, N.Y. & London : Cornell University Press, 1969. – 364 p.
10. Downs R. M. Kognitive Karten : Die Welt in unseren Köpfen / Roger M. Downs, David Stea. – Stuttgart : UTB, 1982. – 392 s.
11. Fodor J. The Language of Thought / Jerry A. Fodor. – New York : Crowell, 1975. – 214 p.
12. Gumperz J. J. Rethinking Linguistic Relativity / John J. Gumperz, Stephen C. Levinson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1996. – 488 p.
13. Jackendoff R. Semantics and Cognition / Ray S. Jackendoff. – Cambridge ; Mass. : MIT Press, 1983. – 283 p.
14. Jackendoff R. The architecture of the linguistic-spatial interface / Ray Jackendoff // [Language and Space / Paul Bloom, Mary Peterson, Lynn Nadel, and Merrill Garrett (eds.)]. – Cambridge ; Mass. : MIT Press, 1996. – P. 1-30.
15. Klein W. Überall und nirgendwo: Subjektive und objektive Momente in der Raumreferenz / Wolfgang Klein // Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik. – B. 78. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1990. – S. 9-42.
16. Levinson S. C. Frames of reference and Moulyneux's question : Crosslinguistic evidence / Stephen C. Levinson // [Language and Space / Paul Bloom, Mary Peterson, Lynn Nadel, and Merrill Garrett (eds.)]. – Cambridge ; Mass. : MIT Press, 1996. – P. 109-170.
17. Levinson S. Language and Cognition : The cognitive consequences of spatial description in Guugu Yimithirr / Stephen C. Levinson. – 1997. Journal of Linguistic Anthropology 7 (1) – P. 98–131.
18. Levinson S. C. Space in Language and Cognition: Explorations in Cognitive Diversity / Stephen C. Levinson // Language, Culture and Cognition, v. 5. – Cambridge [u. a.] : Cambridge Univ. Press, 2003. – 389 p.
19. Miller G. Language and Perception / George Armitage Miller, Philip Nicholas Johnson-Laird. – Cambridge : Cambridge University Press, 1976. – 760 p.
20. Nuyts J. Language and Conceptualization / Jan Nuyts, Eric Pederson (eds.). – Cambridge : Cambridge University Press, 1997. – 281 p.
21. Pederson E. Semantic typology and spatial conceptualization / Pederson Eric, Eve Danziger, Stephen C. Levinson [et al]. – 1998. Language (74) – P. 557-589.
22. Schwarz M. Einführung in die Kognitive Linguistik / Monika Schwarz. – Tübingen : Franke Verlag, 1992. – 163 s.
23. Schweizer H. Sprache und Raum. Psychologische und linguistische Aspekte der Aneignung und Verarbeitung von Räumlichkeit / Harro Schweizer. – Stuttgart : Metzler, 1985. – 294 s.
24. Vater H. Einführung in die Raum-Linguistik / Heinz Vater // Kölner linguistische Arbeiten – Germanistik ; 24. – 2.ed. – Hürth-Efferen : Gabel, 1991. – 107 s.
25. Wunderlich D. Raum, Zeit und das Lexikon / Sprache und Raum. Psychologische und linguistische Aspekte der Aneignung und Verarbeitung von Räumlichkeit. Ein Arbeitsbuch für Lehren und Forschung // Harro Schweizer (Hrsg.). – Stuttgart : Metzler, 1985. – S. 66-89.
26. Wunderlich D. Sprache und Raum / Dieter Wunderlich // Studium Linguistik. – B. 12. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1982. – S. 1-9.